

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

*КОЧУРА Анастасія Володимирівна - ад'юнкт ад'юнктури та докторантури
Харківського Національного університету внутрішніх справ*

УДК 64.700.01

Рассматриваются сущность и основные признаки принципов уголовного процесса, дается их определение.

Ключові слова: *принципи кримінального процесу, права та свободи особи, нормативний характер принципів кримінального процесу, об'єктивно-суб'єктивний характер принципів кримінального процесу, ціль (мета) кримінального процесу, завдання кримінального процесу.*

Поняття принципів кримінального процесу лише на перший погляд є суто теоретичною темою. Насправді, усі практичні працівники судових та правоохоронних органів у своїй повсякденній діяльності, приймаючи рішення, проводячи ту чи іншу слідчу або судову дію, повинні узгоджувати їх із певними керівними засадами, імперативними вимогами, які містяться насамперед у Основному законі України, а також у чинному кримінально-процесуальному законодавстві. Діючий Кримінально-процесуальний кодекс України не надає визначення поняттю принципів кримінального процесу та їх вичерпного переліку, що ускладнює розуміння даної правової категорії та застосування їх на практиці.

Між тим, процесуальні принципи визначають сутність всього кримінального процесу, його побудову та спосіб функціонування. А тому, традиційно в юридичній науці значна увага завжди приділялась вивченню саме цієї проблематики. Вона, зокрема дістала належне висвітлення в працях таких учених, як Т.Н. Добровольська, Л.М. Лобойко, М.М. Михеєнко, Я.О. Мотовиловкер, Ю.І. Стецовський, М.С. Строгович,

В.М. Тertiшник, І.В. Тиричев та ін., які розглянули основні ознаки принципів кримінального судочинства, їх систему.

Разом з тим, існує необхідність конкретизувати сутність поняття "принципи кримінального процесу", що сприятиме його ефективнішому науковому дослідженню. З цією метою, ми прагнули з позиції науково-практичного узагальнення розкрити сутність принципів кримінального процесу, встановити їх основні ознаки.

Передусім, слід сказати, що не лише принципи кримінального судочинства, а й сам термін, що їх позначає, мають свою певну якісну невизначеність, а тому потребують самостійного вивчення. Саме поняття "принцип" має декілька значень. Так, в Тлумачному словнику російської мови наводяться наступні інтерпретації даного слова: 1) вихідне положення, основний закон якої-небудь теорії, вчення, науки та інше; 2) переконання, погляд на речі [9; с. 418]. В філософському значенні принцип є першоосновою, керівною ідеєю, основним правилом поведінки [11, с.382]. Схоже визначення поняття принцип надає логіка, в якій під принципом розуміють першооснову, основне положення, вихідний пункт, передумова якої-небудь теорії, концепції [5, с. 477].

Таким чином, можна нескінченно продовжувати наводити приклади визначення терміну "принцип" в різних галузях знань, що демонструє широку інтерпретацію названого поняття. Однак, піддавши аналізу наведені визначення, відзначимо, що спільним для них є розуміння принципу як вихідної, основоположної ідей, що виражає зміст якої-небудь діяльності.

У науці кримінального процесу існують різні визначення поняття принципів, спірними і досі

залишаються питання з приводу окремих ознак, що характеризують процесуальні принципи.

Т.Н. Добровольська визначала принципи кримінального судочинства як обумовлені суспільним і державним устроєм, а також закріплені законодавством, основні, вихідні положення, що визначають сутність організації та діяльності державних органів з порушення, розслідування, розгляду та вирішення кримінальних справ [4, с.16].

На думку М.М. Михеєнко, принципи кримінального процесу - це закріплені в законі й панівні в державі політичні і правові ідеї щодо завдань і способу здійснення судочинства в кримінальних справах, які визначають спрямованість і побудову кримінального процесу в цілому, форму і зміст його стадій та інститутів, порушення яких обов'язково тягне за собою скасування вироку та інших рішень у справі [6, с.102].

О.О. Мохонько досліджуючи поняття принципів кримінального процесу, розглядає декілька підходів у їх обґрунтуванні. Це, по-перше, групування всіх визначень принципів у три концептуальні підходи: правовий, практичний та інтегративний (комплексний). А, по-друге, розкриття змісту цього поняття у вузькому та широкому значенні. Згідно її висновків правовий підхід пізнання категорії "принципи кримінального процесу" надає змогу визначити їх як проекцію загальноправових принципів на відносини, що регулюються кримінально-процесуальним правом. Практичний підхід розглядає принципи як основні правила кримінально-процесуальної діяльності. І третій, інтегративний підхід синтезує положення названих підходів і визначає їх як принципи кримінально-процесуальної діяльності, опосередковані правовими нормами. Вузьке розуміння принципів кримінального процесу ототожнює їх лише із принципами правосуддя, через те, що вони найбільш повною мірою реалізуються на центральній стадії процесу - судовому розгляді справи. А широка концепція розуміння говорить про те, що принципи кримінального процесу виражають його сутність і зміст, характеризують найважливіші його властивості та якісні риси, предмет і метод правового регулювання, пронизують усі стадії кримінального процесу, визначаючи його найбільш істотні риси [7, с.106-108]. Проведення такого ретельного аналізу, надало можливість О.О. Мохонько зробити висновок про те, що всі основні ознаки, що виділяють дослідниками у змісті поняття принципів кримінального процесу можна відоб-

разити у одному універсальному визначенні. А тому, на думку автора, принципи кримінального процесу - це закріплені в законі основоположні, фундаментальні, керівні положення, засади, що визначають тип, сутність і природу кримінального процесу, носять обов'язковий характер, встановлюють зміст і направленість діяльності суб'єктів кримінального процесу, спосіб і процесуальну форму їх діяльності та здійснення правосуддя, конкретизуючись в нормах спеціального характеру, забезпечують гарантії дотримання прав, свобод і законних інтересів людини та забезпечення справедливості правосуддя, засади, від яких не відступають, а їх порушення веде до скасування вироку та інших прийнятих за таких умов рішень у справі [8, с.7].

Дану точку зору слід відмітити з позитивного боку, адже, застосовуючи структурний метод аналізу, О.О. Мохонько надає достатньо повне визначення поняттю "принципи кримінального процесу", деталізує його ознаки, це надає можливість встановлення сутності процесуального принципу, сприяє пізнанню його змісту.

Також досить цікавим є підхід до понятійної природи принципів кримінального процесу у О.В. Гриненко, Г.К. Кожевникова та С.Ф. Шуміліна, які підкреслюють охоронний та регулятивний вплив принципів права по відношенню до кримінально-процесуальних норм, таким чином акцентуючи увагу на наявності функціональних ознак у принципів кримінального процесу [3, с.17]. І дійсно, використання такого підходу при визначенні поняття принципів є виправданим. Адже встановлення функціонального призначення зазначеного феномену сприяє більш повному встановленню його сутності.

Виходячи з викладеного та враховуючи специфіку кримінального процесу, як певного виду діяльності, вбачається, що його принципам притаманно виконання таких суто юридичних функцій як охоронної, регулятивної, виховної, а також ряду соціально-політичних функцій.

Першою з перелічених є охоронна функція. Адже, не дивлячись на той характер загальності, що мають принципи кримінального процесу, вони покликані в першу чергу забезпечувати захист інтересів та реалізацію прав осіб, що приймають участь у кримінальному судочинстві.

Сутність регулятивної функції полягає у врегулюванні, тобто у визначенні порядку діяльності в першу чергу органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду, а також порядку здійснення дій іншими учасниками криміналь-

ного судочинства. Однак, регулятивну функцію принципів не можна ототожнювати з однойменною функцією здійснюваною нормами права через те, що, по-перше, для принципів вказана функція носить більш абстрактний характер, а по-друге, вона має не такої активності як для норм права. А тому принципи кримінального процесу є вихідними положеннями для тлумачення окремих кримінально-процесуальних норм і також засобом, завдяки якому досягається упорядкованість у розв'язанні питань, щодо яких є прогалини в праві та у випадках застосування кримінально-процесуального права за аналогією. У зв'язку з цим можна відзначити, що в рамках регулятивної функції принципи кримінального процесу мають і побічне значення (виконують функцію нижчого рівня, тобто підфункцію) - вони є основою для вирішення всіх суперечностей, що виникають під час провадження по кримінальній справі.

Виховна функція принципів кримінального процесу полягає у вихованні у громадян поваги до приписів закону (не лише до кримінального чи кримінально-процесуального, а й до інших). Таке виховання поваги до закону здійснюється у декілька способів. Це, наприклад, і забезпечення певного рівня гармонізації інтересів особи і суспільства, і обмеження надмірної активності державних органів, що ведуть кримінальний процес, і навіть, відкритість судового засідання (ст. 20 КПК України).

Відомо, що на формування принципів права впливають різні фактори, а тому вони відображають не лише панівні в державі правові, а й певні політичні та соціальні ідеї, що тісно взаємопов'язані між собою. А тому поряд з суто правовими, принципи кримінального процесу виконують ще і соціально-політичні функції.

Вивчення функціонального призначення принципів кримінального процесу є лише одним аспектом при встановленні їх сутності та визначенні поняття, а тому доцільно звернутися до інших ознак, властивих названому феномену.

Першою ознакою принципів кримінального процесу є їх нормативний характер. Підкреслюючи саме цю ознаку, І.В. Тиричев писав: "...нормативність - найважливіша властивість принципів, невіддільна від природи кримінального процесу як особливого роду правової діяльності" [10, с.6]. Дана позиція є найбільш правильною, хоча слід вказати, що в науці кримінального процесу з цього приводу висловлюються і інші думки. Так, А.С. Алексан-

дров говорить про те, що властивість нормативності має перехідне, а не сутнісне значення для принципів кримінального процесу. Обґрунтовуючи свою точку зору, автор вказує, що відсутність даної ознаки не позбавляє ту чи іншу ідею властивостей принципу, якщо вона є частиною світової правової культури [2, с.165-166]. Слід погодитись, що принцип тісно пов'язаний з правовою культурою та є частиною загальної правової системи. Однак розглядати принцип як певну ідею та просто переносити таке загальне його розуміння у площину кримінального процесу не є до кінця вірним через специфіку кримінально-процесуальної діяльності, яка повинна здійснюватись у відповідності до обов'язкових, законодавчо закріплених та конкретних правових вимог. Окрім того, положення що не закріплені в законі не можуть регулювати суспільні відносини у сфері кримінального судочинства, а отже, не можуть втілювати суттєві властивості кримінального процесу.

З нормативністю принципів пов'язана також інша важлива ознака - це спосіб їх матеріалізації у праві. Загальновідомо, що розрізняють два способи вираження принципів права: безпосереднє формулювання їх у нормах права, це так зване, текстуальне закріплення, а також виведення принципів права із змісту нормативно-правових актів, тобто змістовне закріплення. Дана ознака є суттєвою для принципів кримінального процесу, адже спосіб їх нормативного втілення не зменшує того значення, яке вони мають для всього кримінального процесу.

Ще однією з іманентно властивих ознак принципів кримінального процесу є їх дуалістична природа, іншими словами, поєднання одночасно суб'єктивних та об'єктивних засад. Відносно даної ознаки справедливо зазначено, що "...принципи можуть виступати в якості як об'єктивних, так і суб'єктивних категорій, але це залежить лише від того, на якому соціальному рівні проходить оцінка даного явища. В уяві окремих індивідумів принципи об'єктивні, через те, що не залежать від їх свідомості та виражають зовнішні процеси, що відбуваються у державі та суспільстві. Однак на державному законодавчому рівні принципи виступають як суб'єктивні категорії через те, що вони повністю залежать від правової політики держави як особливого над особового утворення" [3, с. 12].

До того ж, будучи основоположними засадами кримінально-процесуальної діяльності, принципи характеризуються тим, що вони діють на

всіх або на більшості стадій кримінального процесу. Окрім того, вони мають обов'язковий характер і знаходяться у тісному взаємозв'язку та взаємообумовленості, створюючи у своїй сукупності систему, кожен з принципів якої нероздільно пов'язаний як з самою системою, так і з іншими принципами. Тому, порушення хоча б одного принципу кримінального процесу призводить до порушення інших принципів, і як наслідок призводить до порушення законності при провадженні у кримінальній справі, що тягне за собою скасування прийнятих у справі рішень та інших негативних наслідків.

Розглядаючи наступну ознаку, треба вказати, що кримінально-процесуальна діяльність, як і кожний інший вид діяльності, здійснюється заради досягнення певних цілей, шляхом виконання визначених завдань. Адже відсутність певних цілей робить ту чи іншу діяльність безцільною, а це значить і непотрібною з точки зору її здійснення. Принципи, які є основними засадами кримінального процесу, спрямовують таку діяльність на досягнення зазначених цілей і виконання вказаних завдань. Однак між ними існує і зворотній зв'язок. І як принципи обумовлюють існування певних завдань та цілей, так і принципи витікають із тих завдань та цілей, що стоять перед кримінальним судочинством. А тому для встановлення сутності принципів кримінального процесу, необхідно визначити ціль (мету) та завдання кримінального процесу.

Так, в російській мові завдання визначається як "те, що потребує виконання, вирішення" [9, с.142], а ціль - як "те, до чого прагнуть, що необхідно здійснити" [10, с.611]. Такі інтерпретації наданих понять демонструють їх тісний зв'язок, в результаті чого окремі процесуалісти говорять про їх рівнозначність. Наприклад, на думку П.С. Елькінд, поняття цілей та завдань кримінального судочинства є тотожними, а "певні нюанси даних понять лежать не у різниці їх змісту, а у можливості їх різноаспектного використання" [12, с.38]. Н.В. Азарьонко та А.А. Давлетов стверджують, що "...завдання є продовженням цілі, її розвитком з абстрактного в конкретне, з ідеально-бажаного в реально-здійсненне" [1, с.126]. Беззаперечно, такі точки зору мають право на існування, однак їх навряд чи можна визнати обґрунтованими. Адже зведення завдань до цілей процесу зменшує значення цих двох самостійних явищ, не дозволяє розкрити їх сутності. А тому, спираючись на етимологічне значення цих двох термінів, можна дійти висновку, що

завдання відображаючи необхідність виконання тих чи інших дій для його вирішення, передбачає отримання певних результатів, які в свою чергу сприяють досягненню певної цілі (як необхідної, так і бажаної). Іншими словами, завдання не є продовженням цілі, воно не зводиться до неї, а навпаки, включає в себе ціль, для досягнення якої необхідне отримання відповідних результатів. Головною метою кримінального процесу є забезпечення захисту людини та суспільства від злочинних посягань. Дана ціль досягається в результаті виконання кримінально-правових, кримінологічних, кримінально-процесуальних завдань. До останніх ст.2 КПК України відносить наступні: охорону прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, які приймають участь в провадженні по справі; швидке та повне розкриття злочинів; викриття винних та забезпечення правильного застосування Закону з тим, щоб кожний, хто скоїв злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний.

Крім зазначеного, характеризуючи кримінальний процес у цілому і одночасно слугуючи основою побудови та дії всієї кримінально-процесуальної системи, принципи також визначають тип кримінального процесу.

Таким чином, узагальнення усіх суттєвих, специфічних ознак розглядуваного явища дозволяє визначити поняття принципів кримінального судочинства, під якими слід розуміти керівні положення, осноположні, фундаментальні засади кримінального процесу, що закріплені у законі (незалежно від способу матеріалізації у праві та без дублювання змісту один одного), носять об'єктивно-суб'єктивний характер та визначають сутність та тип кримінального процесу, забезпечують реалізацію прав, свобод та законних інтересів осіб, що приймають участь у ньому, визначають зміст, спосіб та направленість діяльності суб'єктів, що ведуть кримінальний процес, перебувають у тісному взаємозв'язку між собою та з ціллю і завданнями кримінального процесу, діють на всіх або на більшості його стадій, крім того такі засади мають обов'язковий характер і їх порушення веде до скасування раніше прийнятих за таких умов рішень у справі та до інших негативних наслідків.

Література

1. Азарёнок Н.В. Программа уголовного судопроизводства: цель, задачи и условия деятельности [Текст] / Н.В. Азарёнок, А.А. Давлетов // Известия вузов. Правоведение. - 2007. - №2. - С.123-124.
2. Александров А.С. Принципы уголовного судопроизводства [Текст] / А.С. Александров // Известия вузов. Правоведение. - 2003. - №5. - С.162-178.
3. Гриненко А.В. Принцип презумпции невиновности и его реализация в досудебном уголовном процессе [Текст] / А.В. Гриненко., К.Г. Кожевников, С.Ф. Шумилин - Х.: Консум, 1997. - 97 с.
4. Добровольская Т.Н. Принципы советского уголовного процесса (вопросы теории и практики) [Текст] / Т.Н. Добровольская - М., Юрид. лит., 1971. - 200 с.
5. Кондаков Н.П. Логический словарь-справочник [Текст] / Н.П. Кондаков. - М., Изд-во "Наука", 1975.- 720 с.
6. Михеєнко М.М. Конституційні принципи кримінального процесу [Текст] / М.М. Михеєнко // Вісник Академії правових наук України. - 1997. - № 2 (9) . - С.100-112.
7. Мохонько О. Про поняття принципу в кримінальному процесі: теоретико-методологічний аспект [Текст] / О. Мохонько // Право України. - 2008. - №12. - С.105-111.
8. Мохонько О.О. Реалізація принципу змагальності сторін при застосуванні заходів про-

SUMMARY

In this article author studying main point and features of the principles of criminal procedure, give the definition of the principles of criminal procedure.

цесуального примусу на стадії досудового розслідування [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.09. / Мохонько Олена Олександрівна; Київськ. нац. ун-т внутр. справ - К., 2009. - 16 с.

9. Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок. 53 000 слов [Текст] / С.И. Ожегов; Под. общ. ред. проф. Л.И. Скворцова.- 24-е изд., испр.-М.: ООО "Издательство Оникс": ООО "Издательство "Мир и образование", 2007.- 640 с.

10. Тыричев И.В. Принципы советского уголовного процесса [Текст] / И.В. Тыричев - М., 1983. - 80 с.

11. Философский словарь / Под. ред. И.Г. Фролова, А.В. Адо и др.- 5-е изд.-М., Политиздат, 1986.- 588 с.

12. Элькин П.С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве [Текст] / П.С. Элькин - Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. - 143 с.